

Németh György (1956) az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékének vezetője, számos ókori tárgyú könyv írója, fordítója. Az *Espacios de penumbra* nemzetközi mágiatörténeti projekt kutatója.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Az elgázolt malac. Állati sírfeliratok (2010/2).

Egy istenség azonosítása

Németh György

Egy feltételezett istenség

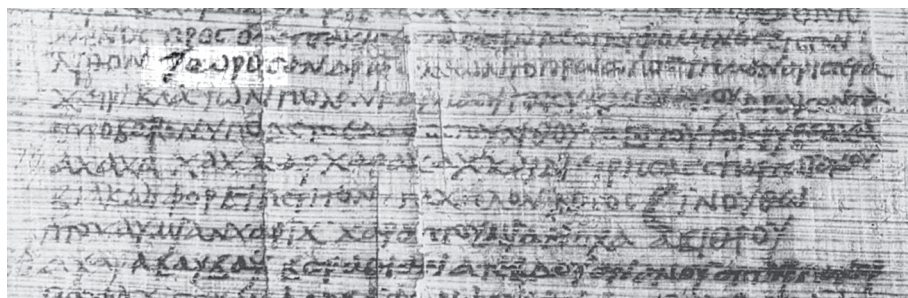
Karl Preisendanz mágikus papiruszokat közléte a szövegkiadásában az első számú papirusz egy Thébai környékén, egy varázsló könyvtárának részeként talált, és ma Berlinben őrzött terjedelmes, görög nyelvű mágikus recepteket tartalmazó könyv.¹ A Kr. u. 4–5. századra datált gyűjtemény első varázslata egy *paredros* megnyerésére irányul (1–2. sor): „Varázseljárás: segítő szellem módjára (*paredrikós*) melléd szegődik egy *daimón*, aki mindent érthetően el fog árulni neked, beszélgető- és asztaltársad lesz, sőt hálótársad is.”

A *paredros* olyasféle démon, mint az *Ezeregyéjszakában* a dzsinn, aki gazdája minden parancsát teljesíti, lakomát rendez (115–119. sor), „hajókat köt ki és ismét eloldja őket, megköti a legtöbb gonosz szellemet, megfékezi a vadállatokat, vad kígyók fogát gyorsan kitöri, kutyákat csillapít le és hallgattat el, átváltoztat olyan szárnyas, vízi, négylábú vagy csúszómászó állattá, amilyenné csak akarod.” A *paredros* egy dologra nem hajlandó: disznóhúshoz érni. Megnyerésére a papirusz több módszert is javasol. Az egyiket egy fekete tehén tejébe fojtott sólyom múmiájának segítségével napfelkelte előtt kell alkalmazni. A papirusz ezután egy Pnuthis nevű papi írnok receptjét idézi igen részletesen. A naplementekor a ház tetején elmondott varázslatok és a különféle illatáldozatok hatására leszáll egy sólyom az égből, és a varázsló elé ejt egy követ. Ezt a követ átfúrva, fonálra fűzve nyakban kell hordani (130–132. sor). „Senki másnak ne add tovább, hanem titkold, Héliosra, ezt a nagy misztériumot, mivel méltónak találtattál az úr isten által! Az úgynevezett nap felé mondandó hétszer hét szó a *paredros* megesketésére.” Ezek után számos *vox magica* (jelentés nélküli varázsigé) következik, majd a szöveg így folytatódik (143–147. sor): „Ez az úgynevezett nap felé mondandó hétszer hét szó. Vésd a kőbe Hélióros oroszlánarcú képmását, a bal kezében éggömbbel és korbáccsal, körülötte a saját farkába harapó kígyó, a kő alsó részére (vésd) ezt a nevet (titkold el!): ACHA ACHACHA CHACH CHARCHARA CHACH. Anubis-fonálra kötve hordjad a nyakadban.”

A szöveg fontos sajátossága, hogy a Hélios (Nap) szót a mágus sohasem írja ki, hanem egy, a mágiában közkeletű szimbólummal helyettesíti: ο. Egyedül a Preisendanz által Héliórosként feloldott rövidítésben nem szerepel a kis karika, vagyis a papiruszon ez áll: ϝóρος vagy ϝοόρος (az ómega bal szára kis körrel indul). A kör nem lekopott a ϝ jel elől, hanem szemmel láthatólag sohasem írták a papiruszra. Persze lehet, hogy az írnok ezt a hiányt intézte el az ómega bal szára árára ültetett kis körrel, de

az is lehet, hogy egyszerűen kifelejtette (1. kép). A szimbólum a második összetevője miatt amúgy is felismerhető volt. Ennek ellenére Campbell Bonner szerint a Hélióros kiegészítés bizonytalan.²

Bonner számára azért volt fontos az istenség nevének tisztázása, mert öt olyan varázsgemmát ismert, amelyek majdnem tökéletesen megfeleltek a papiruszrecept leírásának (2-3. kép). Csak néhány különbség fedezhető fel a faragványok és a recept között.

1. kép. A berlini papirusz részlete Hélióros nevének rövidítésével (3. sor eleje)

1. Az ábrázolást nem veszi körül *uroboros*, vagyis farkába harapó kígyó.
2. A recept szerint az istenség mindkét tárgyat a bal kezében tartja, míg a gemmákon jobb kezében a korbácsot, a balban pedig az éggömböt.
3. Nem a papiruszon szereplő varázsigéket irták a köre.
4. *Zeth aphobe*, vagyis a félelmet nem ismerő Séth nevét, és nem Héliórosét olvassuk a kövön.³
5. A gemmák anyaga hegyikristály volt, míg a recepten a sólyom hozta a követ.⁴ Az azonban elképzelhető, hogy egy ilyen isteni sólyom akár hegyikristályt is hozhatott.

Michel ehhez hozzáteszi, hogy egyik megtalált kő sem volt át-fürva, így nem is hordhatták azokat Anubis-fonálra akasztva.⁵

Ákár meglepőnek is tarthatnánk, hogy a Séth által meggyilkolt Osiris fia, Hórus ábrázolása mellett éppen Séth nevét találjuk, a ma ismert hat példány közül öt tulajdonosa hozzá fohászodik: „Félelmet nem ismerő Séth... légy kegyes hozzám és gyermekeimhez!”⁶ Bonner feltételezi, hogy a szinkretizmus olyan fokú volt a gemma készítésének időszakában, hogy akár az ősi ellenségek is összeolvadhattak egy istenalakban.⁷ Ennél valószínűbb magyarázatot találunk egy British Museumban őrzött gemma ábrázolásán, amelyen egymással szemben áll az oroszlánfejű emberalak, Hélióros, és a samárfejű Séth.⁸ A két alak között két erősen stilizált hieroglif jel látható: *sm3-t3wj*, vagyis „a két ország egyesítése”. Az oroszlánfejű Hórus Alsó-, míg Séth Felső-Egyiptomot jeleníti meg. Michel szerint a mágiában ez olyasvalamit jelenthetett, hogy „egyesíteni azt, ami összetartozik”. Ezen a kövön mindenesetre Hórus vagy Hélióros semmit sem tart a kezében.

Hórus és Hélios azonosításának van írásos emléke is. Hórapollón egy meglehetősen fantáziadús fejtegetése végén leszögezi: „Hórus azonos Héliossal, mert, mint mondják,

2. kép. Egy Hélióros-gemma fényképe

3. kép. Egy Hélióros-gemma rajza

uralkodik az órák (*hórón*) fölött.”⁹ Az egyiptomi szerző arról mindenesetre nem számol be, hogy ezt a szinkretisztikus istenalakot Héliórosnak hívták volna. Aglae Pizzone nemrég megjelent tanulmányában egy szerinte Hélióroséhoz köthető varázspapirusz liturgiájának emlékét véli felfedezni Synesios *Egyiptomi történetében*.¹⁰ A papiruszon azonban nem Héliórosról, hanem Hélios Mithrasról van szó, Synesiosnál pedig Osirisről és Typhónról (vagyis Séthről). Az Egyiptomot jól ismerő Synesios 400 körül kezdte írni művét, a IV. varázspapiruszt pedig Preisendanz 300 és 400 közé datálja.¹¹ A thébai mágus hagyatékából ismert papirusztekercs szerzője és a kyrénéi filozófus, Synesios kortársak lehettek, és ugyanannak a régióknak a kultúrájából táplálkoztak. Nem véletlen tehát, ha műveikben egyező vagy hasonló gondolatokat találunk. Abban mindenesetre igaza van Pizzónénak, hogy Synesios és kortársai műveinek elemzésekor figyelembe kell venni az irodalom- és filozófiatörténészek által meglehetősen elhanyagolt mágikus szövegeket.¹²

Mint látjuk, az oroszlánfejű és éggömböt, valamint korbácsot a kezében tartó emberalakot egyedül a berlini papirusz nevezi meg Héliórosként, már ha Preisendanz olvasatát elfogadjuk. Más forrásban azonban mindeddig nem találták meg a Hélios napisten és az egyiptomi Hórus alakjának összeolvadásából keletkezett istenség nevét, ezért nem mindenki fogadja el a Hélióros elnevezés használatát.¹³

Tabula ansata

Auguste Audollent (1864–1943) az ólomra írt átoktáblák, *defixiók* egyik legjelentősebb kutatója volt. Észak-Afrikában, azon belül Karthágóban és Hadrumetumban vett részt ásatásokon, és a mások által talált defixiókat is ő tette közzé vagy adta ki újra hatalmas corpusában.¹⁴ Hagyatékát ma a Clermont-Ferrandban található megyei levéltárban őrzik, mivel az ottani egyetem professzora és a Musée Bargoïn igazgatója volt.¹⁵ A 19 J art. 12. jelű ládában található azok a rajzok és fényképek, amelyeket 1904-es disszertációja megírásához használt. Ebbe az anyagba azonban több olyan fénykép és rajz is belekeveredett, amelyek részben későbbi publikációihoz készültek, részben pedig publikálatlanul maradtak. Ez utóbbiak közé tartozik egy két oldalán feliratot hordozó, ólomból vagy bronzból készült *tabula ansa-*

ta (füles tábla) fényképe és rajza. Semmilyen adat sem tanúsítja, hogy a táblácskát hol találták, mivel sem a fénykép, sem pedig az Audollent által készített rajz hátoldalán nem szerepel semmiféle információ. A rajz meglehetősen elnagyolt, úgy tűnik, hogy Audollent kevés időt szánt a felirat kibetűzésére, majd más munkái feltehetőleg elterelték róla a figyelmét. Minthogy az összes többi fénykép észak-afrikai, azon belül is tunéziai táblákat ábrázol, ebben ez esetben is feltételezhetjük, ha biztosan nem is állíthatjuk, hogy e tabula ansata is Hadrumetumból vagy Karthágóból származik. Alakja nem tipikus sem az átoktáblák, sem pedig a kis számban megőrződött ólom amulettek között.¹⁶ A felíratos, ólomból vagy más fémből készült mágikus tabula ansaták között hat *prayer for justice*, vagyis az igazságért való könyörgés található.¹⁷ Ez a speciális, különösen Britanniára jellemző szövegtípus – ellentétben az átoktáblákkal – nem sötét démonokat, hanem mindenki által tisztelt isteneket (például Minerva, Mercurius stb.) szólít fel, és célja az ellopott értéktárgyak visszaszerzése.¹⁸ Két bírósági átoktáblát is ismerünk, közülük az egyik két lapból álló ún. *diptychon*.¹⁹ A harmadik típusú mágikus tabula ansata pedig egy görög nyelvű bronz amulett, vagyis *phylaktérion*, amely a franciaországi Bouchet-ban került elő. Célja az volt, hogy a jégeső és havazás ellen védje meg valakinek a birtokait.²⁰ A tárgy alakjából önmagában tehát nem következtethetünk bizonyossággal arra, hogy mire használták: átkot, könyörgést vagy amulettiszöveget tartalmazott-e. Ehhez csak a felírat kibetűzése nyújthatna segítséget.

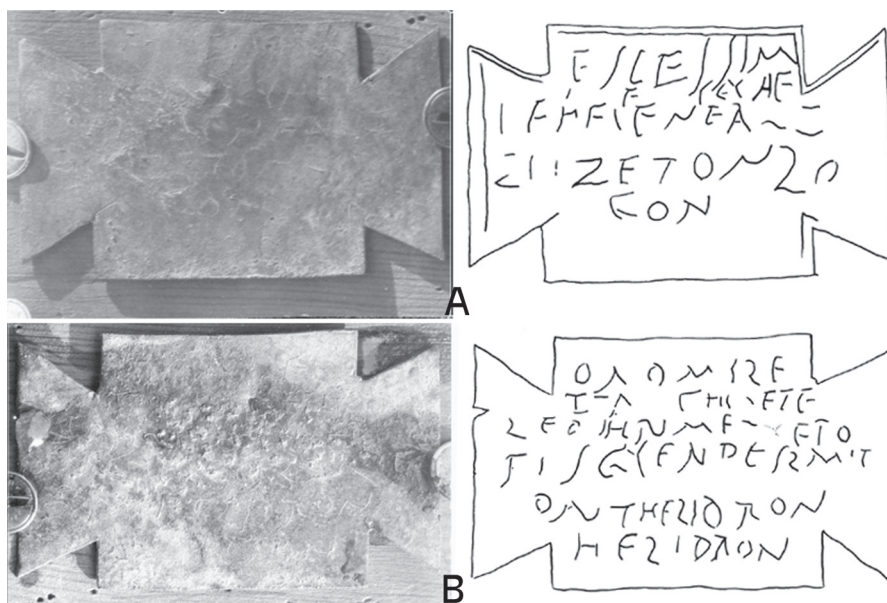
A clermonti levéltárban talált százesztendő fénykép alapján egyes betűk meglepően jól olvashatók (4. kép). Az egyik oldalon öt, a másikon hat sor található. Mindkét oldal szövegét latin betűkkel írták. A helyenként alig kibetűzhető szöveg legvalószínűbb olvasata:

A. EXCESSISIM
ELEXISECNE
IEHEAENEAIL
LIFLETONLO
5. GON

B. OROMILEN
TROHOCEST
CEGIHRIMSEMECON
FISESENPERM'T
5. ONTHELIORON
HELIORON

A. 1. excessi <I>sim
2. elxi secne
3. iehe aenea il-
4. li fle ton lo-
5. gon

B. 1. oro milen-
2. tro hoc est
3. cegihrim seme con-
4. fise semper mitt-
5. ont Helioron,
6. Helioron

4. kép. Audollent fotói a tábla két oldaláról és az azok alapján készült rajzok

A latin betűs felírat néhány szava görög. Biztosnak tűnik például az A 4–5 olvasata: *ton logon*, vagyis „a varázsigét”. Az antik mágiában meglehetősen elterjedt volt görög szövegek latin, illetve latin szövegek görög betűkkel történő leírása. Az egyiptomi eredetű „tudós” mágia közvetítő nyelve a görög volt, ezért a görögben esetleg nem annyira otthonosan mozgó mágus legalább a betűk használatával közelítette varázslatát mintaképeihez.²¹

- A.
1. *excessi Isim*: „elhagytam Isist” (a két egymást követő *i*-ből csak az egyiket kiírva).²²
  2. *elxi secne*: *elegi segnem*, vagyis „lomhának találtam őt”. Talán késlekedett segíteni a hozzá könyörgőnek. Az *elxi* alakhoz vö. CIL VI 30758.
  3. *iehe*: talán indulatszó, vö. *ehem/eheul/ieie*, vö. Varro, *Argonautae* 2. könyvének első töredékével:
Te nunc Coryciae tendentem spicula nymphae hortantes 'o Phoebe' et 'ieie' conclamarunt.

Vagyis a nimfák barlangjában könyörgők azt kiáltozták, hogy „ieie”.

aenea: „bronzból vagy rézből készült” (nőnemű nominativus vagy vocativus). Ha a tabula ansatára vonatkozik, akkor „jaj, réztábla!” A bouchet-i amulett is bronzból készült, nem ólomból, amit az is indokolhat, hogy a bronz tartósabb, így a hatása is az lehet. A fénykép alapján természetesen nem tudjuk eldönteni, hogy pontosan melyik fém lehetett a tabula ansata anyaga.

illi: az *ille* („az, amaz”) egyes számú dativusa, ha a *fleo* igéhez tartozik, akkor „sírva kiáltsd rá/nek!”

fle: a latin *fleo* actív praesens imperativusa, egyes szám második személyben: „sóhajtsd”, vagy „kiáltsd sírva!”, „gyászosan dalold el!”

4–5. *fle ton logon*: „sóhajtsd vagy kiáltsd sírva/gyászosan a varázsigét!”. A *ton logon* görögül van, de latin betűkkel írták.

B.

1. *oro milentro*: az *oro* jelentése „könyörgök, imádkozom”, tárgyesetben szerepel a név, talán egy démonnév, akihez a könyörgés szól (ti. Milentrum). Ha a Mile-/Meli- hangátvetéssel számolunk, feltételezhetünk egy Meli(n)tro alakot. A mágikus papiruszokon gyakoriak a Meli- kezdetű démonnevek: Melibu, Meligenetór, Melikertés, Meliketór, Meliuchos.²³ A görög nyelvű papiruszokon és gemmákon egyaránt előforduló Tró démonnév más démonnevekhez szokott kapcsolódni, pl. Abrasax Tró.²⁴ Egy szicíliai, 3. századi réz-amulett szövegében nemcsak az Abrasax Tró démonnevet találjuk meg, hanem az EIE IHOY *voces magicae* is (vö. A. 3).²⁵
2. a sor közepén feltehetőleg *hoc est áll*: „azaz”, ti. a démon másik neve, megnevezése következik.
3. *cegihrim*: talán a *cenchris* szó eltorzult formája. A görög eredetű *cenchris* szó többek között egy pöttyös, különösen mérgező kígyófajtát jelölt, amelyről Lucanus is beszámol a libyai mérges kígyók felsorolásában.²⁶ Plinius szerint a *cenchris* mérgeének hatékony ellenszere a *serpyllum* (kakukkfű).²⁷ A tabula ansata valószínűsíthető tunéziai eredetét erősíti a táblán említett libyai mérges kígyó.

seme vagy *femelf.me* (?): nagyon bizonytalan olvasat, talán egy másik démonnév helyett áll. Kapcsolatban állhat Semelével. Esetleg *semel*, vagyis „egyszer”.

confise: ti. *confisi*, a *mittunt* állapothatározója lehet (*confisus* = „bizakodva”), esetleg *confise* = *confisae*, vagyis „a bizakodó nő számára”.²⁸

4–6: *semper mittont Helioron, Helioron*: a vulgáris latinban gyakran előforduló „u helyett o” elv alapján *mittont* = *mit-*

tunt. „Mindig küldik Héliórost, Héliórost.” Nem tudni, kik küldik az istent az amulettet viselő személy segítségére. Az egyik talán a kígyóval azonosított démon (Melitro?), a másik démon pedig talán a 3. sorban szereplő értelmezhetetlen, töredékes betűcsoportban rejtőzik (*seme*). De az is lehetséges, hogy a többes szám a démon és a vele azonosított kígyó kettős természetére utal.

A szöveg egészében nehezen értelmezhető. Amulettnek tűnik, amely szerzőjét megvédi valamitől, talán a kígyóktól. Az A. oldal az indoklás, ami megadja a fohász körülményeit, a B. oldal pedig maga a fohász:

A. *Otthagytam Isist, mert lomhának találtam őt. Jaj, bronztábla, sird el neki (Isisnek?) a varázsigét!*

B. *Könyörgök Melitróhoz (?), vagyis a Kígyóhoz (és) Seme-hez, akik bizakodva (vagy a bizakodó nőnek) mindig elküldik Héliórost, Héliórost.*

A papiruszrecept Héliórost egy *paredros* megnyerése céljából segítő, és nem ártó mágiában használja. A gemmákon szereplő Hélióros is a kő viselőjét, illetve annak családtagjait védelmezi. Így ez a kisméretű bronzlemezke is hasonló szerepet tölthetett be. Az egyiptomi, szinkretisztikus istenség elindult nyugat felé, és legalább Hadrumetumig vagy Karthágóig eljutott, a képével ellátott gemmák pedig az egész római birodalomban elterjedtek. Az oroszlánfejű, kezében korbácsot és éggömböt tartó istenalakot a *tabula ansata* felirata alapján Héliórosszal azonosíthatjuk, hiszen a papirusz Preisendanz által kiegészített névalakja mellett tanúskodik a bronzlemez latin szövege: *semper mittunt Helioron, Helioron*.

Jegyzetek

- 1 PGM 1; Berlin P 5025. A papiruszt több féléven keresztül fordítottuk egy szeminárium résztvevőivel, Bencze Ágnessel, Lőrincz Ádámmal, Patay-Horváth Andrásval és Tokodi Péterrel. A fordítás sohasem jelent meg. Az e tanulmányban idézett részek valamennyiünk közös munkái. A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az OTKA K 81332 számú pályázata támogatta.
- 2 Bonner 1950, 19: „Heliorus is Preisendanz’s reading; the papyrus shows only ωροσ preceded by a sign which Preisendanz interprets as a corrupt symbol of the sun. Even if this point be called in question, Horus must stand as against the conjectures of other editors because of the solar relations of this deity, and perhaps also because the first of the prescribed words is found elsewhere in connection with Horus.”
- 3 Bonner 1950, 153.
- 4 Bonner 1950, 152.
- 5 Michel 2004, 76.
- 6 Bonner 1950, 153; Michel 2004, 308. Az idézet a bostoni gemmán olvasható, a többin rövidebb és romlottabb a szöveg. A hatodik gemmán az év démonaként felfogott Abrasax (nevének betűi 365-öt adnak ki) és Jahve mágikus neve olvasható: IAW AIW.
- 7 Bonner 1950, 153.
- 8 Michel 2004, 402, 32. tábla, 4. ábra. Az ábra leírásához vö. Michel 2004, 78; 311.
- 9 Hórapollón 1, 17; idézi Bonner 1950, 150.
- 10 Pizzone 2007, 541–548. A két összehasonlított szövegrész: PGM IV 475–824; Synesios, *De providentia* 1,8–1,10. Köszönöm a béc-

si Papiruszgyűjtemény igazgatójának, Bernhard Palménak, hogy rendelkezésemre bocsátotta Pizzone Magyarországon elérhetetlen tanulmányát.

- 11 PGM 1973, 64–65.
- 12 Pizzone 2007, 548.
- 13 A vitához vö. Michel 2004, 76.
- 14 Audollent 1904.
- 15 Archiv Départementales du Puy de Dome.
- 16 A görög nyelvű ólomamuletteket felsorolja Giannobile 2006.
- 17 Versnel 1991, 86–90.
- 18 Kropp 2008, 5.1.7/1: Rottweil, 1–3. század, istennév nélkül; Kropp 2008, 2.2.1/1: Bolonia (Hispania). Isis Myrionymához fohászkozik; Kropp 2008, 3.16/1: Lidney Park, Mars Nodenst nevezi meg; Kropp 2008, 2.3.1/1: Domina Fonshoz fohászkozik; Kropp 2008, 3.7/1: Caerleon, Neptunushoz fordul; Kropp 2008, 8.3/1: Petronell, Dis patert szólítja.
- 19 Kropp 2008, 4.3.1/1: Diptychon, amely két átkot tartalmaz, Chagnon, Gallia; Kropp 2008, 5.1.4/10: Kreuznach.
- 20 Martin 2010, 170. Egy másik, közel azonos szövegű táblát Mondragonban találtak, de ez mára elveszett. A Bouchet-ből származóhoz képest annyiban jelent újdonságot, hogy megnevezi a birtok tulajdonosát, Iulius Pervincust.
- 21 Görög szavakat írt át latin betűkkel egy karthágói varázsló: DTAud 243, 34: *cundensate* = *syndésate*. Gyakoribb a görög betűs latin varázslat, vö. DTAud 231; 252; 267; 269; 270; 304.

- 22 Köszönöm Adamik Béla értékes segítségét e sorok értelmezéséhez. Isis nevét is ő javasolta, megfelelő keretet biztosítva az istennőtől Héliórosig tartó fohásznak.
- 23 PGM 1941, 226.
- 24 PGM 1941, 231. Vö. PGM IV 1536; X 16. Esetleg azonosítható a Sró dékánévvvel.
- 25 Az ún. Mózes phylaktérion, vö. Kotansky 1993, 129; 142.
- 26 *Pharsalia* 9, 712.
- 27 *Naturalis historia* XX. 90. 245.
- 28 E gondolatmenetnél is Adamik Béla volt segítségemre.

Bibliográfia

- Audollent 1904: Audollent, Auguste, *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt tam in Graecis Orientis, quam in totius Occidentis partibus propter Atticas, in Corpore Inscriptionum Atticarum editas*, Paris, 1904.
- Bonner 1950: Bonner, Campbell, *Studies in Magical Amulets Chiefly Graeco-Egyptians*, Ann Arbor, 1950.
- Brodersen 2004: Brodersen, Kai – Kropp, Armina, *Fluchtafeln. Neue Funde und neue Deutungen zum antiken Schadenzauber*, Verlag Antike, Frankfurt am Main, 2004.
- CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*.
- DTAud: Audollent 1904.
- Giannobile 2006: Giannobile, S. – Jordan, D. R., „A Lead Phylactery from Colle Basilio (Sicily)”: *GRBS* 46 (2006) 73–86.
- Kotansky 1993: Kotansky, Roy, *Greek Magical Amulets I.*, Opladen, 1993.
- Kropp 2008: Kropp, Armina, *Magische Sprachverwendung in vulgärlateinischen Fluchtafeln (defixiones)*, Tübingen, 2008.
- Martin 2010: Martin, Michaël, *Sois maudit! Malédiction et envoûtements dans l'Antiquité*, Éditions Errance, Paris, 2010.
- Michel 2004: Michel, Simone, *Die magischen Gemmen*, Akademie Verlag, Berlin, 2004.
- PGM: Preisendanz, Karl, *Papyri Graecae Magicae I–II.*, Leipzig, 1973–1974.
- PGM 1941: Preisendanz, Karl, *Papyri Graecae Magicae III.*, Leipzig, 1941.
- Pizzone 2007: Pizzone, Aglae M. V., „Elementi magico-rituali nel »De providentia« di Sinesio di Cirene: dalla liturgia di PGM IV 475-824 all'immagine di Helioros”: Palme, Bernhard (szerk.), *Acten des 23. Internationalen Papyrologenkongresses*, Wien, 2007, 541–548.
- Tomlin 2010: Tomlin, Roger, „Cursing a Thief in Iberia and Britain”: Gordon, R. L. – Simón, F. M., *Magical Practice in the Latin West*, Brill, Leiden–Boston, 2010, 245–273.
- Versnel 1991: Versnel, Henk, „Beyond Cursing: The Appeal to Justice in Judicial Prayers”: Faraone, Christopher – Obbink, Dirk (szerk.), *Magica Hiera*, Oxford University Press, Oxford, 1991, 60–106.